

دانشگاه پیام نور

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان‌شناسی و زبان‌های خارجی

پایان‌نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان‌شناسی همگانی

عنوان پایان‌نامه:
«بررسی ساز و کار طنز در شعر کودک از نقطه نظر معنی‌شناسی»
(گروه سنی الف، ب، ج)

پژوهشگر:
حنانه بزرگ‌مقام

استاد راهنما:
دکتر فرزانه سجودی

استاد مشاور:
دکتر بلقیس روشن

بهمن ۱۳۸۸

" در سایه الطاف ایزد منان،
پژوهش حاضر را تقدیم می‌کنم:
به پدر تمام کودکان عالم، و شادی قلب‌های کودکان منتظر،
حضرت قائم(عج)"

مراتب سپاسگزاری خویش را به روشنگران راه زندگیم، پدر و مادر گرانقدر و فروتنم تقدیم می‌دارم؛ که سال‌های عمری را که می‌توانست به آزادی و دوری از تحمل سختی‌ها بگذرد، در آزادی و سخاوت و بخشندگی گذراندند.

احترام و سپاس بی‌دریغم، تقدیم به استادان گرانقدرم؛
استاد محترم راهنما؛ جناب آقای دکتر فرزاد سجودی، از دانشگاه هنر تهران
استاد محترم مشاور؛ سرکار خانم دکتر روشن، از دانشگاه پیام نور تهران

سپاس فراوانم تقدیم به؛
استاد عزیز و گرانقدر، جناب آقای دکتر فرهاد ساسانی، از دانشگاه الزهرا تهران
استاد عزیز و گرانقدر، جناب آقای دکتر رامین رحیمی، از دانشگاه آزاد تنکابن
که جز در سایه لطف و تعالیم ایشان، ارائه این پایان‌نامه ممکن نبود.

سپاس قلبی و صمیمانه‌ام؛ تقدیم به برادرم و خواهران بزرگوار و سخاوتمندم، همسران
بزرگوارشان و نوجوان شاد و محبوب خانواده‌ام که به‌راستی اگر یاری و علاقه و تشویق وافر
ایشان نبود، حرکتی در این راستا صورت نمی‌گرفت.

جهت عرض احترام و سپاس، دستان گرم و مهربان تمام عزیزان زندگیم را صمیمانه
می‌فشارم.

فهرست مطالب

عنوان: بررسی سازوکار طنز از نقطه نظر معنی‌شناسی در شعر کودک، گروه سنی (الف، ب، ج)

فهرست جداول..... ۵

چکیده پایان نامه..... ۵

فصل اول: گزاره‌های تحقیق..... ۱

۱. مقدمه..... ۲

۲. بیان مسأله..... ۳

۳. هدف و اهمیت پژوهش..... ۳

۴. فرضیه پژوهش..... ۴

۵. قلمرو پژوهش..... ۵

۶. مراحل انجام مطالعه تحقیقاتی..... ۵

۷. محدودیت‌های انجام پژوهش..... ۶

۸. تعریف کلید واژه‌ها..... ۶

۸.۱. طنز..... ۶

۸.۲. نشانه‌شناسی..... ۷

۸.۳. معنی‌شناسی..... ۹

۸.۴. کاربردشناسی..... ۹

۸.۵. بازی زبانی..... ۱۰

فصل دوم: چارچوب نظری و پیشینه مطالعات زبان‌شناختی..... ۱۱

۱. روان‌شناسی طنز..... ۱۲

۲. نشانه‌شناسی و شعرشناسی..... ۱۳

۳. نشانه‌شناسی طنز..... ۱۸

۴. معنی‌شناسی و طنز (شناختیان)..... ۱۹

۴.۱. ارتباط طنز و خنده..... ۲۴

۴.۲. طنز اجتماعی در زبان‌شناسی و ادبیات..... ۲۶

۳۳..... ۵. بازی‌های زبانی

۳۷..... ۶. مبانی نظری پژوهش

۳۹..... ۷. پیشینه مطالعات طنزپردازی و شعرشناسی

فصل سوم: بیکره تحقیق..... ۴۲

۴۳..... ۱. مقدمه‌ای بر بررسی داده‌ها

۴۶..... ۲. تحلیل داده‌ها

۴۶..... ۲.۱. گروه سنی الف

۶۸..... ۲.۲. گروه سنی ب

۹۰..... ۲.۳. گروه سنی ج

فصل چهارم: نتیجه‌گیری و پیشنهاد پژوهشی..... ۱۴۴

۱۴۵..... نتیجه بررسی زبان‌شناختی

۱۵۰..... پیشنهاد پژوهشی

۱۵۱..... فهرست منابع

۱۵۳..... نمایه اصطلاحات و واژه‌نامه فارسی-انگلیسی

۱۶۱..... چکیده انگلیسی

فهرست جداول:

- جدول (۱) جدول وقوع بازی‌های زبانی، در شعر متر خیاطی مامان ۴۸
- جدول (۲) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر مرا یک دایناسور قورت داده ۵۰
- جدول (۳) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر غاز تخم طلا ۵۲
- جدول (۴) جدول وقوع بازی زبانی در شعر مارمولک بی دم ۵۴
- جدول (۵) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر قد قلد ۵۵
- جدول (۶) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شهر زنبور زرد ۵۷
- جدول (۷) جدول بازی‌های زبانی شعر مهتاب ۵۹
- جدول (۸) جدول بازی‌های زبانی شعر برگ پاییزی ۶۰
- جدول (۹) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر هاجستم و واجستم ۶۴
- جدول (۱۰) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعرهای قاقاقاقالی / اناردونه دونه / گاز و کلاچ و دنده ۶۷
- جدول (۱۱) جدول وقوع بازی زبانی در شعر آن مرد بازی میکند ۷۱
- جدول (۱۲) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر او برادر من است ۷۳
- جدول (۱۳) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر داستان گردنبند ۷۵
- جدول (۱۴) جدول وقوع بازی‌های زبانی در مجموعه هر کسی کاری داره ۷۹
- جدول (۱۵) جدول وقوع بازی‌های زبانی در مجموعه خاله سوسکه و آقا موشه ۸۲
- جدول (۱۶) جدول وقوع بازی‌های زبانی در مجموعه علی کوچولو ۸۷
- جدول (۱۷) جدول وقوع بازی‌های زبانی در مجموعه بخاطر خروسه ۸۹
- جدول (۱۸) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر شهرزاد و شهریار ۹۳
- جدول (۱۹) جدول وقوع بازی‌های زبانی شعر دیو و ماهیگیر ۹۸
- جدول (۲۰) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر چه بچه ای چه چیزی ۱۰۲
- جدول (۲۱) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر خواهش نامه ۱۰۵
- جدول (۲۲) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر صدبرگ دولا ۱۰۸
- جدول (۲۳) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر ته تغاری ۱۱۲
- جدول (۲۴) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر تو از کدوم قبیله ای ۱۱۴
- جدول (۲۵) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر یکی بمن زنگ بزنه ۱۱۶
- جدول (۲۶) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر دعای شب امتحان ۱۱۸
- جدول (۲۷) جدول وقوع ازبهای زبانی در شعر شغال خرسوار ۱۲۴
- جدول (۲۸) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعر فوتبالیستهای محله ۱۳۷
- جدول (۲۹) جدول وقوع بازی‌های زبانی در شعرهای لطف خدا، افطار، برادر بزرگتر ۱۴۱

چکیده پایان نامه:

طنز و طنزپردازی در چارچوب شعر کودکان، مقوله‌ای است که می‌تواند به عنوان مبحث مهمی مورد توجه قرار بگیرد، تا در کنار شیوه‌های جدی انتقال مفاهیم و یا سرگرمی کودکان، مفید واقع گردد. از آنجایی که در کتابخانه‌ها، دسته‌بندی خاصی بر مبنای شعر طنز کودک دیده نشد؛ و بررسی‌های زبان‌شناسانه نیز در این حیطه محدود به نظر رسید؛ با این رویکرد که سازوکار معناشناختی طنز به گونه‌ای در شعر کودک عمل می‌کند که ترکیب شیوه‌های متعدد طنزپردازی را گوشزد می‌نماید و شعر کودکان به خوبی امتزاج بازی‌های زبانی مذکور در نظریه‌های نشانه‌شناختی، کاربردشناختی و روان‌شناختی را در خود منعکس نموده است، مقوله طنز در شعر کودک مورد بررسی قرار گرفت. بدین منظور، سی‌وهشت شعر کودکانه متعلق به ده سال گذشته به روش تحلیل محتوا، در جامعه آماری کودکان یک تا ده ساله، (گروه سنی الف و ب و ج) و کتاب‌های شعر مربوط به همان کودکان، مورد بررسی قرار گرفته است. در این پژوهش، داده‌های مورد بررسی که به صورت تصادفی و از پیش تعیین شده انتخاب شده‌اند؛ با تکیه بر بازی‌های زبانی و جنبه‌های مختلف معنی‌شناسی و نشانه‌شناسی و کاربردشناسی زبان مورد تحلیل قرار گرفتند و یافته‌ها، فرضیه پژوهش را مورد تأیید قرار دادند. در این بررسی نشان داده شد که «شعر کودکانه» از «نظم کودکانه» قابل تفکیک است؛ اما هر دو مورد می‌توانند قالب‌های «طنز» و «غیرطنز» داشته باشند که «شعر طنز کودکانه» از ترکیب بازی‌های زبانی ساخته می‌شود و نظریه‌های معنایی متعددی را در کنار هم در خود جای می‌دهد و «شعر غیرطنز کودکانه» نیز، ترکیبی از بازی‌های زبانی را با مفاهیم غیرطنز دربرمی‌گیرد. «نظم کودکانه» نیز دو حالت «طنز» و «غیرطنز» دارد؛ که در هر دو مورد، بازی‌های زبانی نقش‌آفرینی خاصی ندارند و نتیجه حاصل «نظم کودکانه» است.

کلید واژه‌ها: طنز، شعر کودک، معنی‌شناسی، نشانه‌شناسی، کاربردشناسی، بازی زبانی.

فصل اول

گزاره‌های تحقیق

۱. مقدمه:

هر فرد به طور عام و هر نویسنده و شاعر و سخن‌پرداز به طور خاص، برای بیان مقاصد خویش از شیوهٔ بیانی استفاده می‌کند که در نظر وی کارآمدتر است و بهتر می‌تواند مقصود وی را منعکس نماید و چنانچه به تأثیرگذاری آن هم بیانیدیشد، در پی شیوه‌ایست که اثر مطلوب وی را در خواننده یا شنونده ایجاد کند.

پرداختن به مقولهٔ تأثیر یک گفتار در قالب شعر و داستان و مقاله و غیره، البته در زمینه‌های مختلف باهم متفاوت است و گاه تأثیرگذاری، جایگاه خود را از دست می‌دهد. البته در این زمینه جای تفکر و بررسی باقی است.

چنانچه بخواهیم دو نوع ابزار بیان جدی و طنز را مورد توجه قرار دهیم، به مجموعهٔ گسترده‌ای از داستان‌ها و شعرها و مقالات و کتب برخورد خواهیم کرد که در هر یک، نویسنده و شاعر با توسل به بیان جدی در قالب‌های عاطفی، اجتماعی، نقدهای متفاوت در زمینه‌های گسترده، و یا با توسل به بیان طنزگونه به مسائل و پدیده‌های مختلف، در پی بیان موضوع بوده و قطعاً در جستجوی تأثیر بهتر است.

از آنجا که در سال‌های اخیر در رسانه‌های مختلف به خصوص در صدا و سیما، به کودکان توجه خاصی شده است و هنروران متعدد سعی داشته‌اند با کمک شعر و ترانه‌های کودکانه، افکار کودکان را مجذوب ساخته و در هجوم تنهایی و عموماً تک‌فرزندی، و در وسعت بیکران تأثیرگذاری سایر فرهنگ‌ها بر فرهنگ ایرانی، تأثیرات مثبت در افکار آنان ایجاد نمایند، و البته در کتاب‌های شعر کودکان نیز چنین هدفی دنبال شده است؛ با این تفکر که سازوکار طنز در شعر کودکان هم مانند طنز بزرگسال، از منظر زبان‌شناختی قابلیت بررسی و تحلیل دارد؛ دست به بررسی این مقوله زده‌ایم.

۲. بیان مسأله:

جدا از مقوله داستان و مقالات ادبی و اجتماعی، مقوله شعر می‌تواند به خوبی شیوه‌های بیان طنز و جدی را به نمایش بگذارد. کم‌نبوده‌اند شعرایی که به بیان مسائل و معضلات و موضوعات مورد نظرشان به هریک از دو شیوه طنز و جدی پرداخته‌اند.

آنچه در این پژوهش صورت گرفته، به طور کلی، بررسی شعر کودک و به طور خاص، بررسی سازوکار طنز در شعر کودک است. در این راستا سعی شده که شیوه بیان چند سراینده مورد تحلیل قرار بگیرد و نوع ابراز اندیشه آنان به گونه طنز و جدی تحلیل شده تا دریابیم که در سال‌های اخیر تا چه حد از ابزار طنز برای نیل به هدف و تأثیرگذاری در مخاطب، که همان کودک است؛ استفاده شده است. در این پژوهش، زبان طنز شعر کودکان با رویکرد معنی‌شناختی مورد تحلیل قرار گرفته و به نشانه‌شناسی زبان، کاربردشناسی زبان، روان‌شناسی زبان، توجه شده است. مقصود از رویکرد معنی‌شناختی، توجه به بازی‌های زبانی اعم از مسأله جنسیت، کنایه، استعاره، انواع هنجارگریزی‌ها، کلام مخالف و ضد، درهم شکستن اصول گرایس، مغایرت با جهان واقعیت، اغراق، بازی‌های آوایی، تشبیه، تضاد، عکس، شوخی، عناوین خنده‌دار، هیچانه‌ها، ابهام و حتی برهم زدن قواعد نحوی بوده است.

۳. هدف و اهمیت پژوهش:

در این پژوهش سعی کرده‌ایم که کاوش کوتاهی در دنیای شعر کودک داشته باشیم. پژوهش حاضر و نتیجه حاصل از آن، یک بررسی زبان‌شناختی از چگونگی طنزپردازی در شعر کودک در ده سال اخیر است و نشان داده است که زبان چگونه برای طنزآفرینی در شعر کودک به کاررفته است و بازی‌های زبانی چگونه نقش‌آفرینی کرده‌اند، هدف از این پژوهش، ارائه تحلیلی زبانی از طنز در شعر کودک می‌باشد.

۴. فرضیه پژوهش:

چنین به نظر می‌رسد که در شعرهای کودک (به‌ویژه در ده سال گذشته)، ابزارهای زبانی و معنایی متفاوت، به گونه‌ای خاص اما مرتبط با هم، بدون برتری و رجحان، در راستای قواعد طنزنویسی، برای ایجاد قالب طنز، به کار رفته‌اند. چنین به نظر می‌رسد که در شعرها کودکانه دوره حاضر، شعرا در بسیاری موارد، جای خود را به طنزپرداز داده‌اند و ذهن خلاق خود را در گیر نکات ریز و درشتی نموده‌اند و سعی دارند که هدف مورد نظر خود را، با استفاده از واژگان و مفاهیم طنزآمیز بیان کند و بدین ترتیب ضمن آموزش غیرمستقیم در قالب شعر و طنز، به نوعی، لذت و خلاقیت را در کودکان پرورش دهد.

در ده سال گذشته، در کتاب‌های شعر کودکان (گروه سنی الف و ب و ج که غالباً کودکان ۱ تا ۱۰ ساله را دربرمی‌گیرد)، بازی‌های زبانی، که در راستای شعرآفرینی به کار گرفته شده‌اند، به نوعی برای کودکان طنزآفرینی نیز داشته‌اند و نظریه‌های معنی‌شناسی، نشانه‌شناسی و کاربردشناسی حوزه طنز، همه با هم در آفرینش طنز برای کودکان موثرند و نمی‌توان با نگاهی یک بعدی، شعر کودک را طنز نامید.

فرضیه‌های ناظر بر این پژوهش، با تأکید بر مفاهیم معنی‌شناختی، عبارتند از:

فرضیه اصلی:

۱. طیف گسترده‌ای از سازوکارهای معنایی زبانی، در کنار هم، طنز را در شعر کودک خلق می‌کنند.

فرضیه‌های فرعی:

۱. در ۱۰ سال گذشته، در کتاب‌های شعر کودکان (گروه سنی الف و ب و ج)، مجموعه‌ای از چندین بازی زبانی، برای کودکان طنزآفرینی داشته‌اند.

۲. بازی‌های زبانی یادشده در معنی‌شناسی، نشانه‌شناسی و کاربردشناسی، همه با هم در آفرینش طنز برای کودکان مؤثرند.

۵. قلمرو پژوهش:

به منظور انجام مطالعه در چارچوب تعیین سازوکار طنز در شعر کودک، مجموعه‌ای از شعرها کودکانه، انتخاب و بررسی شده است. ذکر این نکته لازم است که برخی از این شعرها توسط شعرائی سروده شده است که اساساً بر مبنای طنز فعالیت می‌نمایند و طنزپرداز هستند و برخی از شعرها نیز از مجموعه آثار شاعرانی انتخاب شده است که به طنزپردازی شهرت ندارند و فقط شعرهایشان از نقطه نظر طنز، مورد بررسی قرار گرفته است. این شعرها به صورت تصادفی انتخاب شده‌اند.

در پی انجام تحقیق، سعی شده است که شعرهایی مورد بررسی قرار بگیرند که از نظر زمانی متعلق به ۱۰ سال اخیر باشند تا بدین ترتیب با تکیه بر تازه‌های شعر کودک، برای کودک امروز طرحی ارائه شود. از این رو می‌توانیم قلمرو انجام پژوهش را کودکان گروه سنی الف، ب، ج (۱۰-۱ ساله)؛ و شعرها مربوط به آنها بدانیم.

۶. مراحل انجام مطالعه تحقیقاتی:

به منظور مطالعه در شعر کودک و سبک و سیاق بیان شعرای متفاوت، پس از انتخاب موضوع، چندین کتاب و مجله کودک به صورت تصادفی انتخاب شدند. در گام بعدی، به جستجوی منابع موجود و بررسی کتب و مأخذهای مختلف پرداختیم تا بررسی‌های انجام شده پیشین را پیرامون موضوع مورد نظر مطالعه نماییم.

مسلماً انجام این تحقیق، پیرو مطالعات و نظریه‌های بزرگان حوزه ادبیات و زبان‌شناسی، با تکیه بر دیدگاهی خاص می‌باشد، که همان نظریه‌های معنی‌شناسی و نشانه‌شناسی بزرگان زبان‌شناسی است. با آغاز مطالعه، ضمن بررسی آنچه پیشینیان گفتند و خلاصه‌برداری از آثار و منابع موجود، فرضیه مورد نظر در مورد سؤالات موجود پیرامون موضوع ارائه شد.

به منظور اجرای هرچه بهتر پژوهش، از مساعدت شفاهی استادان و دوستان و اهل فن و حتی کودکان نیز استفاده شده است. فرهنگ‌نویسی اصطلاحات موجود در تحقیق و ذکر منابع نیز در مجموعه کارهای انجام‌شده در این تحقیق قرار دارد.

۷. محدودیت‌های انجام پژوهش:

در راستای این تحقیق، تا جایی که مورد بررسی پژوهشگر قرار گرفت، مهمترین محدودیت موجود؛ نبود تقسیم‌بندی برای انواع شعر کودک است. در نظام شعر کودک و هم در کتابخانه‌های کودک، هیچ تقسیم‌بندی‌ای مبنی بر «شعر طنز کودک» وجود نداشت؛ در نتیجه، محقق خود تلاش نموده است تا ببیند آیا چنین تقسیم‌بندی‌ای را می‌توان برای شعرها کودکانه در نظر گرفت یا خیر.

۸. تعریف کلیدواژه‌ها:

۸.۱. طنز^۱:

در ادبیات طنز به نوع خاصی از آثار منظوم یا مثنوی ادبی گفته می‌شود که اشتباهات یا جنبه‌های نامطلوب رفتار بشری، فسادهای اجتماعی و سیاسی یا حتی تفکرات فلسفی را به شیوه‌ای خنده دار به چالش می‌کشد.

در تعریف طنز آمده است: «اثری ادبی که با استفاده از بدله، وارونه‌سازی، خشم و نقیضه، ضعف‌ها و تعلیمات اجتماعی جوامع بشری را به نقد می‌کشد.» سابقاً در فارسی هجو به کار می‌رفت که بیشتر جنبه انتقاد مستقیم و شخصی دارد و جنبه غیرمستقیم Satire را ندارد و اغلب آموزنده و اجتماعی هم نیست. در فارسی هزل را نیز به کار برده‌اند که ضد جد است و بیشتر جنبه مزاح و مطایبه دارد.

طنز تفکر برانگیز است و طبیعتش بر خنده استوار است، اما خنده را تنها وسیله‌ای می‌انگارد برای نیل به هدفی برتر و آگاه کردن انسان به عمق امور. طنز فاخرترین گونه شوخ‌طبعی است، که گونه‌های دیگرش هزل و هجو و فکاهه‌اند.

۸.۲ نشانه‌شناسی^۱:

نشانه‌شناسی به معنی مطالعه نشانه‌ها و نمادها است. واژه نشانه‌شناسی دارای ریشه یونانی است. این علم در قلمرو نشانه و معنا به پژوهش می‌پردازد و در حقیقت از واژگان علم پزشکی که علائم بیماری‌ها را مورد بررسی قرار می‌دهد، برگرفته شده است. از دوران باستان، فیلسوفان، منطق‌دانان و دستور زبان‌شناسان، به تحقیق درباره نشانه‌ها مشغول بوده‌اند و از عصر رماتیک تا به امروز، شاهد تلاش پی‌گیر زبان‌شناسان، مردم‌شناسان، روان‌شناسان، جامعه‌شناسان و ادبیات‌پژوهان برای تدوین نظریه‌ای منسجم درباره دلالت در ارتباط و شناخت، بوده‌ایم.

خاستگاه تاریخی نشانه‌شناسی را به آگوستین قدیس نسبت داده‌اند؛ زیرا او میان نشانه‌های طبیعی، نشانه‌های قراردادی و کارکرد نشانه‌ها نزد انسان و حیوان، تمایز قائل شد. اگرچه می‌توان نشانه‌شناسی را تا زمان ارسطو و افلاطون ردیابی کرد؛ ولی نام نشانه‌شناسی را جان لاک (۱۶۳۲-۱۷۰۴) مطرح نمود و به شناختی که هم به مفاهیم ذهنی و هم در عین حال به نشانه‌های مربوط به ارتباط میان انسان‌ها پردازد، اطلاق کرد.

ظهور نشانه‌شناسی به عنوان رشته‌ی علمی را مدیون چالرز سندرس پیرس (۱۸۳۹-۱۹۱۴) هستیم. از نظر او نشانه‌شناسی، چارچوبی ارجاعی است که هر مطالعه دیگری را دربرمی‌گیرد. تقریباً هم‌زمان با او، زبان‌شناس سوئیسی، فردینان دوسوسور (۱۸۵۷-۱۹۱۳) نیز نشانه‌شناسی را مطرح کرد. او بیان می‌داشت که زبان، نظامی از نشانه‌هایی است که بیانگر اندیشه‌هاست. در نظر دوسوسور، زبان مهم‌ترین این نظام‌هاست و می‌توان علمی را طراحی کرد، که به بررسی زندگی نشانه‌ها در دل زندگی اجتماعی پردازد. این علم بخشی از روان‌شناسی اجتماعی و در نتیجه بخشی از روان‌شناسی عمومی خواهد بود که دو سوسور آن را سمیولوژی نامید؛ که از (سه‌مدیون) یونانی به معنای نشانه‌آخذ شده است.

نشانه‌شناسی با هر چیزی که بتواند یک نشانه قلمداد شود، سر و کار دارد؛ از قبیل کلمات، شکل، تصاویر، اصوات، اشیاء و غیره. نشانه‌شناسان معاصر، نشانه‌ها را به‌طور منزوی مطالعه نمی‌کنند؛ بلکه به بررسی آن‌ها به‌عنوان بخشی از نظام‌های نشانه‌ای (مثل یک رسانه یا ژانر) می‌پردازند. آن‌ها به دنبال پاسخ به این پرسش‌اند که معناها چگونه ساخته می‌شوند و واقعیت چگونه بازنمایی می‌شود؟ به عبارت دیگر پژوهش‌های راجع به ارتباط بصری غیرزبان را نشانه‌شناسی می‌گوییم. علائم راهنمایی جاده‌ها، نقشه‌کشی، تصاویر مربوط به کالبدشناسی، شکل‌های بدنه و بال هواپیما، نمودارهای تصویری، نقشه‌های سیم‌کشی، نمودارهای سازمانی، داستان‌های مصوّر بدون شرح، نمودارهای ترسیمی (خطّی)، آگهی‌های تبلیغاتی بصری، همگی در نشانه‌شناسی مطالعه می‌شوند.

برای نخستین بار جان لاک اصطلاح «نشانه‌شناخت» را در سال ۱۶۹۰ در نوشتار خود با نام *رساله‌ای در زمینه قدرت درک انسان* به کار برد. گریماس روشی ساختارمند از نشانه‌شناسی را گسترش داد به نام نشانه‌شناسی زایا (مولد). او کوشید تا تمرکز را از نشانه به معنا بگرداند. چارلز سندرز پرس نشانه‌شناسی را شاخه‌ای از منطق می‌داند که در آن دانش نشانه‌ها بررسی می‌شود. از دید او نشانه‌شناسی روندی است که در آن ارتباطی به‌وسیله نشانه‌ها برقرار می‌شود. او نشانه را هر چیزی می‌داند که برای کسی، به گونه‌ای، چیز دیگری را به یاد آورد. به بیان ساده پرس پیوند میان ذهن آدمی و جهان خارج، یا فرایند دانستن را از سه راه می‌داند، یکم شمایی، دوم نمایه‌ای، و سوم نمادین. اومبرتو اکو (۱۹۳۲) متفکر ایتالیایی که با کتاب *انگاره نشانه‌شناسی* خوانندگان بسیاری را با این دانش آشنا ساخت، به روش پرس گرایش داشت. در نظر نشانه‌شناسانی مانند درفل، مانتی، میلنر و میتزائو، طنز به معنی بیگانه کردن نشانه‌ها با بافت مألوف و معمولشان و بیان سخن استعاری و مجازی است.

۸.۳ معنی‌شناسی^۱:

معنی‌شناسی، دانش بررسی و مطالعه معانی در زبان‌های انسانی است. بطور کلی، بررسی ارتباط میان واژه و معنا را معناشناسی می‌گویند. از نظر شناختیان، درک معنی در سطوح مختلف زبانی (تکواژ، واژه، جمله) و با توجه به عوامل زبرزنجیری مانند تکیه، آهنگ صدا، ریتم، سرعت، و شدت صورت می‌گیرد. گریماس با تکیه بر مؤلفه‌های معنایی معتقد است چنانچه واژه‌ای در حوزه مؤلفه‌های معنایی خود بکار نرود، این می‌تواند ایجاد طنز کند. ایوان فوناژی (۱۹۸۲) طنز را حاصل همراهی کنش‌های زبانی می‌داند. او طنز و لطیفه را حاصل صنایع جناس و ابهام معرفی کرده است.

اعتقادات معنی‌شناختی و نشانه‌شناختی راسکین و گریماس و آتاردو و کستلر سعی در توصیف خلاقیت زبانی دارد. در نظریه‌های شناختی راسکین (۱۹۸۵) مسأله تعدی از قوانین گرایس، مانند در نظر نگرفتن قاعده ارتباط و سخن نا مربوط گفتن، عامل ایجاد طنز معرفی شده است. آتاردو (۱۹۹۳) هم تناقض کلام را نوعی در نظر نگرفتن قواعد گرایس می‌داند. آنچه تحت عنوان عدم توجه به قوانین مکالمه گرایس، بدان اشاره می‌شود، دربرگیرنده مباحث کاربردشناسی در معنی‌شناسی طنز است.

۸.۴ کاربردشناسی^۲:

اشمیت (۱۹۷۶)، مسأله تأثیر محیط بر ایجاد طنز را بررسی نمود. معنی‌شناسان، با تمرکز بر فرم و نقش مواد زبانی در کاربردشناسی و شناخت، به لطیفه‌هایی اشاره نمودند که در زبان محاوره صورت می‌گیرد، شناختیان، در وراء بازی‌های زبانی، به توانایی درک و شناخت هرفرد به عنوان مخاطب، توجه داشته‌اند و معتقدند در حقیقت، آنچه برای انسان طنز تلقی می‌شود، در کنار دانش زبانی، قدرت معنی‌پنداری دلخواه است.

۱. درآمدی بر معنی‌شناسی، صفوی، ۱۳۸۳ / اخوت، ۱۳۷۱

۲. کوروش صفوی، ۱۳۸۳ / احمد اخوت، ۱۳۷۱ / فرزانه سجودی، ۱۳۸۲

اعتقاد بر تشابه بسیار سخن استعاری و طنز در میان زبان‌شناسان شناختی، در آثار برخی از صاحب‌نظران دیده شده است. بر اساس نظریه معنایی راسکین (۱۹۷۹)، مخاطب متن طنز، زمانی معنای اصلی طنز را می‌فهمد که اولاً بداند که کسی می‌خواهد لطیفه‌ای تعریف کند و دیگر اینکه، بین اجزای آنچه می‌خواند و یا می‌شنود، تضاد مشاهده کند. (اخوت، ۱۳۷۱) وی معتقد است، هر فرد در ذهن خود الگوی فرهنگی خاصی دارد و وقتی این الگو نقض شود، طنز آفریده شده است. سجودی (۱۳۸۲) تعبیر متن را در چارچوب گفتمان ممکن می‌داند و معنا را متأثر از محیط گفتمان تعریف می‌کند و این مسأله اهمیت کاربردشناسی را نشان می‌دهد.

۸.۵ بازی زبانی:

با تکیه بر امر مغایرت، زبان طنز را میتوان از زبان جدی جدا نمود. مقصود از بازی‌های زبانی، ابزارهایی است که برای متفاوت کردن بیان و ایجاد طنز یا شعر یا سایر گونه‌های بیانی بکار می‌رود.

در فصل بعد، ابتدا به صورت مختصر به توضیح نظریه‌های متفاوت موجود در زمینه طنزپردازی خواهیم پرداخت و در ادامه، نظریه مربوط به حیطه کار این مقاله را توضیح خواهیم داد.

بدین ترتیب در ۷ زیرمجموعه، با حوزه‌های روان‌شناختی و نشانه‌شناختی و معناشناختی طنز، مفهوم بازی زبانی، مبنای نظری پایان نامه و پیشینه مطالعات طنزپردازی و شعرشناسی آشنا می‌شویم.

فصل دوم
چارچوب نظری

و

پیشینه مطالعات زبان شناختی

۱. روان‌شناسی طنز:

نظریه‌های روان‌شناختی، به تأثیر روانی متون طنزآمیز بر افراد توجه دارند و نظریه‌های نشانه‌شناختی، بیشتر به این نکته تأکید می‌کنند که مکانیسم تضاد که شالوده طنز را تشکیل می‌دهد، چگونه در متن متبلور می‌شود و ویژگی‌های نشانه‌شناختی - زبانی آن چیست. نظریه‌های روان‌شناختی، عبارتند از:

۱/ نظریه تحریک و ارضاء و ۲/ نظریه برتری جویی

بر اساس نظریه نخست، طنزپردازی، به نوعی بیدار نمودن عقده‌های سرکوفته است. گفته می‌شود که براین اساس، مخاطب طنز به نوعی به آزادی انرژی ذهنی دست می‌یابد. زیگموند فروید را می‌توان پرچم‌دار این نظریه دانست. (همانطور که در توضیح طنز در فصل بعدی به این نکته اشاره می‌نمایم).

فروید (۱۹۰۵) پژوهش جامعی در مورد ارتباط روان‌شناسی و طنز انجام داده است. وی در کتاب *لطیفه و ارتباط آن با ناخودآگاه*، نظریه خود را در خصوص لطیفه بیان می‌کند. به اعتقاد او، لطیفه می‌تواند انرژی روانی - ذهنی سرکوب شده در ذهن را دوباره آزاد نموده و ارضای روانی - ذهنی به ارمغان بیاورد. (احمد اخوت، ۱۳۷۱، ۲۸)

اخوت (۱۳۷۱) معتقد است شاید بتوان لطیفه‌های سیاسی، جنسی، مرگ و میر، تبعیضات اجتماعی و این دست طنزها را با نظریه فروید توجیح کرد، اما این نظریه در مورد لطیفه‌های بی‌معنی که با بازی‌های زبانی‌ای مانند جناس ساخته می‌شوند چندان قابل تحلیل نیست. (همان: ۲۸) البته این نکته نیز لازم به ذکر است که فروید، تضاد مفاهیم و سرپیچی از قواعد زبانی، تشخیص بخشیدن به غیر انسان و تغییر و تحریف آوایی و مانند این‌ها را هم از ابزارهای آزادسازی این انرژی ذهنی می‌داند. (همان: ۲۹)

در نظریه دوم که آن را نظریه برتری جویی می‌نامند، هر متن، به طور کلی زمانی خنده‌دار است و طنز محسوب می‌شود که بتواند برتری و تسلط گروه یا فردی را بر گروه و یا افراد دیگر نشان دهد. خنده‌ای حاصل از برتری موقت بر فرد یا افرادی دیگر. در این نوع نظریه،

هر طنز و به طور خاص، لطیفه، در پی نشان دادن تنفر از چیزی و تحقیر آن است. البته این دو دیدگاه، درست هستند، اما صرفاً صادق نبوده و دائم و پایدار نیستند.

در کنار نظریه‌های روان‌شناختی که به تأثیر طنز توجه دارند، نظریه‌های شناختی- ادراکی، به این نکته می‌پردازند که خواننده متن طنزآمیز، چگونه آن را می‌خواند! به عبارت دیگر، در این دیدگاه تلاش بر فهم این نکته است که خواننده یک متن، چه زمان و در چه صورت آن را یک متن طنز می‌نامد؟

۲. نشانه‌شناسی و شعرشناسی:^۱

آنکه برای نخستین بار آراء پراکنده موجود از هر در^۲ و هومبلت^۳ و لایبنیتس^۴ و حتی رواقیون یونان باستان و فلسفه ایده‌الیسم آلمان پس از کانت^۵ را انسجام بخشید، فردینان دوسوسور^۶ بود. آنچه امروزه بعنوان «زبان‌شناسی ساخت گرا» معروف است، به طور خاص به «ساختگرایی سوسوری» برمی‌گردد. هسته اصلی زبان‌شناسی ساخت گرا در دیدگاه این نظریه نسبت به زبان است. در این نظریه آمده است که هر زبان به مثابه نظام یا سازگانی است که از عناصری به وجود آمده که باهم روابط دوجانبه و دو سویه دارند و این عناصر یا واژگانی اند یا صرفی اند یا نحوی و یا واج‌شناختی؛ که به لحاظ هم‌زمانی یک نظام یا سازگان را به وجود می‌آورند نه توده‌ای از واقعیات و عناصر جدا از هم و هر یک نه به طور مستقل و جداگانه، بلکه در نسبت با یکدیگر تعریف می‌شوند. (صفوی، ۱۳۸۳، الف، فصل ۱)

۱. اطلاعات این بخش برگرفته است از: صفوی، ۱۳۸۳ (نظم {الف} - درآمدهی بر معنی شناسی {ب}) / فرزانه سجودی، ۱۳۷۸-۱۳۸۰ و

میرعمادی، ۱۳۷۹

۲. Herder

۳. Humboldt

۴. Libenitz

۵. Kant

۶. Ferdinand de saussure